

LIETUVOS DIDŽIOJI KUNIGAİKŠTIENĖ BIRUTĖ: LEGENDOS IR FAKTAI*

Legendos gimimas

Kodėl apie kai kurių žmonių gyvenimus vis pasakojama ir pasakojama? Kas paverčia juos mitologizuotomis legendinėmis asmenybėmis? Charizma. Bet kas gi tai yra?

Charizmos fenomenas studijuojamas nuo seno. Pastebėta, kad kai kurie asmenys savo veiksmais arba laikysena sužadina visuomenei įvairių asociacijų su tam tikru archetipu – tarsi atlieka mitologinio herojaus vaidmenį. Iš jų laukiama naujų originalių ir aktualių to vaidmens interpretacijų, nenukrypstant nuo tradicinio scenarijaus. Vis dėlto charizmatiško asmens likimas privalo būti ne suvaidinta, o tikra drama, kai patiriamos autentiškos kančios, liejasi tikras kraujas, – štai kodėl finalas dažniausiai būna tragiškas. Be to, herojai visada iškyla socialinio virsmo laikais – jų dramos susijusios su visuomenei aktualiais dalykais, o priimami sprendimai tampa elgsenos etalonu (arba pavyzdžiu, kaip negalima elgtis, jei kalbėsime apie charizmatiškus antiherojus). Taigi charizmatinė asmenybė aktualizuoja vieną arba kelis tarpusavyje susijusius mitologinius siužetus, pateikia naują jų interpretaciją, pritaikytą konkrečioms istorinėms aplinkybėms. Mitas pradedamas kurti herojui dar gyvam esant, bet galutinę formą įgauna po jo mirties.

Kaip gimė Birutės legenda?

Užuomazga laikytinas pasižadėjimas dievams. Aki-vaizdu, kad XVI a. gyventi Palangoje, suspaustoje tarp dviejų Vokiečių ordino šakų, reiškė jausti didžiulę kasdieninę įtampą. Tokiomis aplinkybėmis jaunos, gra-

žios, tikėtina, kilmingos moters apsisprendimas pasišvęsti tikėjimui, užuot ieškojus, kur saugiau nutekėti, neabejotinai atrodė herojiškas poelgis. Pasiuokojimas savo noru – vienas populiariausių mitologinių archetipų. O kad auka buvo „priimta“, abejonių nekyla, nes Palanga juk išvengė Ordino antpuolių. Taigi Vytautas Ališauskas visai be reikalo tvirtina, esą „metraščio teiginys, kad moteris laikyta deive vien dėl jos skastybės įžadų (ar dėl kokių jos asmeninių savybių), neįtikinamas.“¹ Lyderiai tam tikru atžvilgiu visada yra sudievinami, todėl Birutė, pasišventusi tikėjimo puoselėjimui, tikrai turėjo tapti dvasine palangiškių vedle.

Vis dėlto įtvirtino Birutės legendą pats Kęstutis. Pasak padavimo, išgirdęs apie mergele, šventosios ugnies saugotoją, jis nuvyko patikrinti gandų ir įsitikino, kad viskas tiesa – Birutė ne tik graži, bet ir išmintinga. Beje, neatmestina, kad būtent taip ir buvo: Trakų ir Žemaitijos valdovui, be abejo, rūpėjo, kas užsiima strategiškai svarbios Palangos gynėjų sielovada, o kad jaunoji žynė jį sužavėjo, liudija tolesni įvykiai iki pat Birutės išvežimo į Trakus.

Palangiškiams turėjo kristi į akis dar vienas archetipinis siužetas: mirtingojo aistra dieviškajai gražuolei (ir dieviškosios gražuolės aistra mirtingajam). Indoeuropiečių kultūroje ši istorija viena populiariausių. Ji vis atsikartoja Mahabharatoje (deivės Gangos santuoka su Šantanu), antikiniuose graikų ir romėnų mituose (Afroditė ir Adonis, Jasonas ir Medėja, Tetidė ir Pelėjas), viduramžių romanuose (Zygfridas ir Brunhilda iš Nybelungų giesmės, saktė apie sero Gaveno santuoką, tam tikru atžvilgiu ir fėjos Morganos vaizdinys iš ciklo apie karalių Artūrą ir Apvaliojo stalo riterius), gausybėje pasakų, o ryškiausiai turbūt XIV a. pabaigos saktėje

* Tęsinys iš KB nr. 4. Pabaiga

apie feją Meliuzinę, kurią Liuksemburgiečių dinastija laikė savo pramote. Siužetas populiarus ir šiais laikais – atgimsta tiek senųjų legendų perdirbiniuose, tiek šiuolaikiniuose kūriniuose apie *femme fatale* (galima net paminėti Boriso Grebenščikovo hitą „Он был старше еe“). Lietuvių mitologijoje ir tautosakoje jį reprezentuoja klasikinės sakmės apie Aušrinę, Jūratę ir Kastytį, daugelis pasakų apie laumes.² Greičiausiai iš kokio nors pirmapradžio indoeuropietiško mito³ išaugęs siužetas toks populiarus dar ir todėl, kad paliečiami patys fundamentaliausi vyrų ir moterų santykiai.

Vis dėlto archetipinė meilės istorija nežada laimingos pabaigos. Kartais įsimylėjęlius išskiria tiesioginis aukštesniųjų jėgų įsikišimas, bet dažniausiai santuoka žlunga dėl herojaus kaltės: arba jis tiesiog užmiršta mylimąją, o ši atkeršija jam už tai, kad susirado kitą, arba, nepajėgdamas susitaikyti su dvilype mylimosios prigimtimi, ima ją šnipinėti, pažeidžia kokį nors draudimą, o tada mylimoji palieka ir jį, ir vaikus, nors rūpintis jais dažniausiai nesiliauja. Tiesa, kartais prasiveržia net vaikžudystės motyvas. Gana dažnai, nors tai kiek būdingiau vėlyvajai tautosakos tradicijai, lemtingoji gražuolė nuo pat pradžių traktuojama kaip antiherojė, vedanti vyrą į pražūtį. Šiame kontekste požiūris į Birutę turėjo būti itin kontroversiškas: kad ir kaip suktum, vaidilutė įžadus sulaužė, tokiomis aplinkybėmis nė viena moteris negalėtų išvengti įtarinėjimų. O Kęstučio vaikams iš ankstesnės santuokos ji apskritai turėjo atrodyti pamotė ragana, apkerėjusi jų tėvą savanaudiškais tikslais.

Kaip pavyko susigrąžinti teigiamą įvaizdį? Norėdami atsakyti į šį klausimą, pamėginkime nustatyti bent apytikrą Birutės santuokos su Kęstučiu datą. Metraščiuose padavimas apie šias vedybas įterptas tarp Gedimino mirties (1341 m.) ir Jaunučio nuvertimo (1344/1345 m.),⁴ o Vytautas gimė apie 1350 m.⁵ – tai leistų Birutės santuoką su Kęstučiu datuoti maždaug 1348–1349 m.⁶ Nors Vytautas neabejotinai buvo pirmagimis poros sūnus, vis dėlto nebūtinai jis turėjo būti pirmasis vaikas – Birutė galėjusi susilaukti ir dukters. Aiškindamiesi jos legendos raidą, turime analizuoti abi situacijas.

Jos daug kuo panašios. Abiem atvejais padėtis buvo krizinė. 1344 m. Kęstutis buvo nepatenkintas Jaunučio

valdymu ir baiminosi, kad brolis nesugebės atremti galingo puolimo, kurį Vokiečių ordinas planavo pradėti 1345 m. vasarį.⁷ O 1348 m. Kęstutis vieną po kito patyrė skaudžius Ordino smūgius: vasario 2 d. pralaimėjo Strėvos mūšį, rugpjūčio 15 d. be kovos pasidavė Veliuona.⁸ Taigi ir vienu, ir kitu atveju kunigaikštis turėjo priežasčių kreiptis į žynę. Po to abi krizės staiga stebuklingai atlėjo. 1344–1345 m. sandūroje Kęstutis, nuvertęs Jaunutį, pasodino į jo vietą Algirdą, o šis taip sujaukė kryžiuočių planus, kad numatytas puolimas virto visišku fiasko.⁹ 1348-aisiais smagiai išibėgėjusią Ordino ofenzyvą metų pabaigoje sustabdė maras, ir antpuoliai atsinaujino tik 1352-ųjų pradžioje.¹⁰ Trumpiau tariant, abiem atvejais Lietuva gavo atokvėpį ir tai galima laikyti Kęstučio ir Birutės santuokos palaiminimu.

Tiesa, ištiko dar viena krizė. 1349 m. pirmojoje pusėje Kęstutis, tarpininkaujant Lenkijos karaliui Kazimierui, pradėjo derybas su popiežiumi dėl krikšto ir karūnos – popiežiaus bulės šiuo klausimu datuojamos 1349 m. rugsėjo 19–21 d. Deja, iki to laiko padėtis pasikeitė iš esmės: Kazimieras, paskatintas kryžiuočių, 1349 m. rudenį užpuolė Liubarto valdomą Voluinę ir paties Kęstučio valdomą Brestą. Vis dėlto 1351 m. rugpjūčio 15 d. Kęstučiu pavyko sudaryti sutartį su Kazimiero sąjungininku Vengrijos karaliumi Liudviku, o joje vėl buvo numatytas Kęstučio krikštas ir karūnacija.¹¹ Jeigu Kęstutis susituokė su Birute 1348 m., šias derybas dėl karūnos reikėtų laikyti tiesiogine vedybų pasekme: Kęstučio separatizmą galėjo išprovokuoti Algirdas, pažėręs priekaištų dėl skandalingos brolio santuokos, kuri jam tikrai nepatiko. Taigi 1349–1351 m. Lietuva stovėjo ant vidaus karo slenksčio, bet ir vėl viskas baigėsi laimingai: nuo 1352 m. Kęstutis su Algirdu ėmė veikti ranka rankon.¹² Birutės vaidmuo šioje istorijoje nežinomas, tačiau tokia atomazga turėjo išeiti jai į naudą, sustiprindama kunigaikštienės, kaip teigiamos herojės, įvaizdį.

Dar vienas Birutės legendai svarbus epizodas – Kęstučio pabėgimas iš kryžiuočių nelaisvės 1361 m. lapkriūtį. Pasak Vygando Marburgiečio, iš Marienburgo ištrūkusį Kęstutį pasitiko lietuvių pasiuntiniai, kurie prieš tai lankėsi kryžiuočių sostinėje,¹³ – taigi planas turėjo

būti suderintas su Lietuva, o konkrečiai – su Algirdu ir Birute. Vadinasi, visuomenės akyse žmona tapo vyro gelbėtoja, o tai dar vienas svarbus archetipas.

Žinoma, Birutė negalėjo patikti visiems – kai kas ir toliau laikė ją piktąja ragana. Du vyriausi posūniai – Butautas ir Survila – 1365 m. vasarą pabėgo pas kryžiuočius, kurių padedami mėgino užimti Vilnių.¹⁴ „Vargšai našlaitėliai“ visuomenės palaikymo nesulaukė, žygis sužlugo, galiausiai Butautą paliko net jo paties tarnai. O Birutės kaip teigiamos herojės įvaizdis turėjo dar labiau įsitvirtinti.

Vis dėlto didžiausią palankumą kunigaikštienė galėjo pelnyti 1381–1382 m., išiplieskus Kęstučio konfliktui su Jogaila. Duomenų, kokia buvo jos laikysena, turime nedaug, tačiau faktas, kad po to, kai Kęstutis nuvertė Jogailą, Birutė nepersikėlė į Vilnių,¹⁵ liudija nepritarimą vyro veiksmams. Greičiausiai ji užėmė panašią poziciją kaip ir Vytautas, t. y. pripažino, kad Jogaila kaltas, tačiau nelaikė jo piktavaliu sąmokslininku.

Toks požiūris daugumai žmonių, ko gero, atrodė teisingas. Kai vyksta karas, visuomenė tikisi bent jau vidinio stabilumo, todėl nepritaria vidaus rietenoms. Be to, Kęstučiui stigo argumentų prieš Jogailą: nors jis uždėjo antspaūdą ant nelemtos Dovydiškių sutarties su kryžiuočiais 1380 m. gegužės 31 d., tačiau kitąmet atsiuntė savo brolių Kaributą, kad šis padėtų Kęstučiui užimti Bajerburgą.¹⁶ Nors 1381 m. rudenį už pagalbą kaunantis prieš Polocką kažkoks pasienio ruoželis buvo atiduotas Livonijos magistrui,¹⁷ bet tą padarė Skirgaila, o ir žemės juk rusėnų, ne lietuvių. Žodžiu, buvo pagrindas manyti, kad Kęstutis, atimdamas iš Jogailos sostą, nubaudė jį pernelyg griežtai. Galėjo kilti net įtarimų, kad to imtasi savanaudiškais sumetimais.

Šitokios nuotaikos greičiausiai ir sudarė sąlygas Jogailos kontrperversmui 1382 m. birželį. Paskui, kai bendradarbiauti su Ordinu Jogaila ėmė viešai, požiūris, matyt, pradėjo keistis, tačiau esminis persilaužimas įvyko tik po Kęstučio ir Vytauto suėmimo 1382 m. rugpjūčio 3 d., o ypač tada, kai išaiškėjo Ldk Kęstučio nužudymo aplinkybės.¹⁸

Aptarkime Birutės laikyseną šiuo laikotarpiu. 1382 m. birželio–liepos sandūroje ji kartu su Vytautu, turbūt ir kitais vaikais, iš Trakų pasitraukė į Gardiną, kur paskutinį kartą

susitiko su Kęstučiu, atskubėjusiu iš maištaujančio Severų Naugardo. Paskui Kęstutis su Vytautu, ruošdamiesi žygiui prieš Algirdaičius, išsiuntė Birutę į Brestą.¹⁹ Jaunesnieji vaikai (Žygimantas, Tautvilas, Rimgailė) ir Ona Vytautienė su dukrele greičiausiai išvyko kartu. Brestas buvo tolimiausia, tad iš pažiūros saugiausia Trakų kunigaikštystės pilis, be to, kraštutiniu atveju čia buvo galima tikėtis žento – Mazovijos kunigaikščio Jonušo paramos. Deja, Bresto saugumas pasirodė apgaulingas. Jonušas, naudodamasis tuo, kad Vytautas daugumą karių išsivedė prie Trakų, puolė Palenkę, užėmė Drohičiną, Melniką, Suražą, Kamenecą, o galiausiai apsiuntė Brestą.²⁰ Birutė puolimą atrėmė, ir, tiesą sakant, jau vien šio fakto būtų užtekę, kad gimtų legenda.

Vis dėlto metraštis pasako ne viską. Vėlesnis Vytauto ir Tautvilo pabėgimas pas Jonušą²¹ verčia manyti, kad Birutė ne tik atrėmė žento puolimą, bet ir sudarė su juo taiką. Tam žingsniui ją galėjo paskatinti žinia apie Kęstučio mirtį. Jonušo puolimas turėjo prasidėti liepos ir rugpjūčio sandūroje, savaite anksčiau jis dar būtų susidūręs su Liubartu, žygiuojančiu iš Voluinės į pagalbą Kęstučiui. Be to, Vytautas, kuris tuo metu telkė kariuomenę Gardine, irgi būtų atskubėjęs motinai į pagalbą (Vytautas ir Liubartas su žemaičiais, vedamais Kęstučio, susijungė prie Neries, dvi mylios aukščiau Kauno, ir atžygiavo prie Trakų rugpjūčio 3 d.²²), taigi Jonušo žygis prasidėjo apytiksliai rugpjūčio 1 d. Trukti jis turėjo mažiausiai dvi savaites (paimtos dvi pilys, dar trys užpultos), o Kęstutis buvo nužudytas apie rugpjūčio 10–15 d.²³ Kaip matome, datos sutampa.

Tolesnius įvykius, Birutės žūtį rekonstruoti sunkiau. Pasak Ordino šaltinių, ji buvusi nuskandinta,²⁴ bet tai tikrai negalėjo būti egzekucija – viešai susidoroti Algirdaičiai nesiryžo net su Kęstučiu, nors formaliai turėjo užką. Be to, į Palenkę Jogaila surengė žygį tik 1382–1383 m. sandūroje, siekdamas susigrąžinti Jonušo užimtas Drohičino ir Melniko pilis.²⁵ Jeigu iki to laiko Birutė dar būtų buvusi gyva, argi iš Krėvos pabėgusiam Vytautui nebūtų geriausia prisiglausti pas ją? O į Mazoviją būtų pasitraukusi visa šeima, bet taip neatsitiko.

Kad Birutė nuskandinta Breste, užpuolus ją iš pasalų, irgi mažai tikėtina – sunku įsivaizduoti, kokiomis sąlygomis tai būtų galėję įvykti.

Tad peršasi štai kokia prielaida: Algirdaičiai stengėsi Kęstučio nužudymą pateikti kaip savižudybę, vadinasi, jiems reikėjo, kad tokią versiją patvirtintų jo šeimos nariai. Birutę buvo galima šantažuoti, turint savo rankose Vytautą: jo išsiuntimas į Krėvą – ten, kur ką tik nužudytas Kęstutis, – buvo nedviprasmiška užuomina. Birutė galėjo apsimesti, kad nusileidžia, ir derybų dingstimi pas Jogailą nusiųsti Oną, kuri savo ruožtu išsireikalavo susitikti su Vytautu. Tai paaiškintų, kodėl Ona atsirado Krėvoje, kur suorganizavo, turbūt sesers ir svainio Jono Alšėniškio padedama, Vytauto pabėgimą.²⁶

Be abejo, moterys veikė pagal iš anksto sutartą planą, tad, kol Ona rengė Vytauto pabėgimą, Birutė greičiausiai irgi nesėdėjo rankas sudėjusi. Iš Krėvos pabėgusiam Vytautui, kad galėtų atnaujinti kovą su Algirdaičiais, reikės kariuomenės, o ją surinkti įmanoma tik Žemaitijoje (Palenkė pernelyg nustekenta). Vienintelis logiškas Birutės veiksmas buvo vykti į Žemaitiją – iš pradžių Gardino link, o paskui, Kęstučio pavyzdžiu, per Sūduvos girias.²⁷ Jeigu Algirdaičiai perprato jos planą (o taip, matyt, ir atsitiko), jiems svarbiausia buvo blokuoti brastas – tada Birutei neišvengiamai tektų keltis per Nemuną, o gal ir per Nerį (jeigu per Nemuną keltųsi aukščiau santakos su Nerimi).

Susidūrusi su Algirdaičių pajėgomis, Birutė galėjo nuskęsti per susirėmimą, o jos vaikai – Žygimantas ir Rimgailė – matyt, pateko į nelaisvę, tai paaiškintų, kaip apskritai jie ten atsidūrė.²⁸ Tautvilas greičiausiai buvo likęs Breste, nes sugebėjo pasitraukti į Mazoviją. Beje, ten jis atvyko tikriausiai anksčiau už Vytautą, nes priėmė krikštą, o Vytautas tą padarė tik pabėgęs pas kryžiuočius 1383 m. pabaigoje.²⁹

Kad Birutė kažką rengė, patvirtina susidorojimas su jos giminaičiais Vidmantu ir Butrimu, nes kerštas už Vaidilą negalėjo būti vienintelis tokio susidorojimo motyvas. Pasakojimo apie Kęstučio konfliktą su Jogaila autorius (Vytautas?) sugretino šias egzekucijas, greičiausiai tik norėdamas pabrėžti, kokie žiaurūs tie Algirdaičiai, koks neadekvatus jų kerštas: Kęstutis nubaudė mirtimi tik vieną Vaidilą, be to, įsakė jį *pakarti*, kas buvo laikoma gana humaniška bausme, o Algirdaičiai „*du įsakė ant rato perplėšti...*“ o daugeliui kitų bajorų nukirto galvas.“³⁰

Žinoma, čia išdėstyta Birutės žūties versija nėra vienintelė įmanoma, tačiau ji bene geriausiai dera su įvairiais pabirais faktais, kuriuos kitaip sunkoka sujungti į logišką grandinę.

Škotijos karalienės Marijos Stiuart – kitos legendinės moters – kadaise išsiuvinėti žodžiai „Manoji mirtis yra mano pradžia“ tinka ir šiuo atveju.

Tragiška Birutės gyvenimo pabaiga, atrodytų, turėjo būti suvokta kaip dievų kerštas, bet taip neatsitiko. Jos kaip teigiamos herojės įvaizdis, matyt, jau buvo įaugęs į kraują, todėl kunigaikštienės mirtis tapo visai kitokios legendos pamatu. Konstanco suvažiavime 1416 m. Lenkijos ir Lietuvos atstovai pareiškė: „Po visų skaudulingų pergyvenimų ji ilgai gyveno garbingoje, jos asmeniui tinkamoje būklėje ir paskui garbingai baigė savo gyvenimą; jos kapas ir dabar dar laikomas pagarboje.“³¹ Šis pareiškimas buvo atsakas į kryžiuočių pastangas diskredituoti Jogailą ir Vytautą, išviešinant nepatogią tiesą apie ankstesnius jų santykius. Vis dėlto sunku patikėti, kad valdovų garbė būtų buvusi ginama, sąmoningai griebiantis melo. Atremiant kaltinimus Jogailai dėl Kęstučio nužudymo, pasirinkta kitokia taktika: pripažinta, kad konflikto būta, neneigtas ir pats nužudymo faktas, tačiau dėl tragedijos apkaltinti visai kiti asmenys. Tokia įvykių interpretacija, kuriai, beje, galima pritarti,³² būtų tikusi ir aiškinant Birutės žūties aplinkybes, nors jų, tiesą sakant, nė nereikėjo aiškinti. Tad kaip ir iš kur atsirado mitas apie ilgą jos gyvenimą po Kęstučio mirties?

Grįžkime atgal – į 1382 m. rudenį, kai Birutė žuvo. Egzistuoja tam tikras paradoksas: nors ankstyva charizmatiško asmens mirtis yra viena iš svarbiausių sąlygų mitui rasti, po tragiško finalo visuomenė ima nesąmoningai trokšti, kad baigtis būtų buvusi laimingesnė. Šią tendenciją puikiai iliustruoja apsišaukėlių fenomenas, kartu jis rodo, kokiais absurdiškais gandais žmonės tiki, todėl sunku paneigti net akivaizdų melą. Pavyzdžiui, 1918 m. bolševikams nužudžius imperatoriaus Nikolajaus II šeimą, pasklido gandas, esą viena iš jo dukterų – didžioji kunigaikštė Anastazija – per stebuklą išvengusi mirties. Vėliau buvo demaskuota pustuzinis apsišaukėlių Anastazijų. Nors 1991 m. rasti didžiosios kunigaikštės palaikai, tačiau tai nesukliu-

dė Holivudui 1997-aisiais sukurti animacinio filmuko apie laimingą Anastazijos pabėgimą į Ameriką (pirmas vaidybinis filmas sukurtas 1965 m., beje, jų būta ir daugiau). Graži legenda, kodėl gi jos nepapasakojus...

Panašiai galėjo atsitikti ir po Birutės žūties. 1382-ųjų rudenį Žemaitiją apėmė didžiulis nerimas, tikrų žinių apie Vytautą nebuvo iki pat metų pabaigos. Prieš Algirdaičius vyko stichiški bruzdėjimai, kurių išgąsdintas Jogaila spalio 31 d. Žemaitiją atidavė Vokiečių ordinui pagal Dubysos sutartį, bet 1383 m. sausio 6 d. rašė didžiajam magistrui, kad nešauktų žemaičių pas save, nes šie neva jau pasidavę jam ir Skirgailai.³³ Aišku, Jogaila trokštama šįsyk supainiojo su esamu, nes trys tūkstantčiai žemaičių vasarą susitelkė ne po jo, bet po Vytauto vėliava.³⁴ Vis dėlto nagrinėjamai temai svarbiausia tai, kad 1382 m. rudenį žemaičiai atsidūrė tarp dviejų ugnių, ir jiems žūtibūt reikėjo vado, kuris pasiūlytų kokią nors kovos strategiją. Todėl lengvai galėjo pasklisti gandas apie menamą Birutės išsigelbėjimą.

Vėliau Jogailai neabejotinai būtų tekę kovoti su šiais gandaiis, o kad to išvengtų, geriausia surengti viešą ir iškilmingą dėdienės išlydėjimą į dausas.

Kur tas buvo padaryta?

Palangą, nepaisant vyraujančio stereotipo, reikėtų atmesti, – šiuo atžvilgiu Ališauskas teisus. Birutės kalną sieti su didžiosios kunigaikštienės amžinojo poilsio vieta pradėta tik nuo XIX a. 4-ojo dešimtmečio.³⁵

Dėmesį traukia Ariogala. 1262 m. Chronografo Vilniaus nuoraše, padarytame XVI a. pradžioje, prie Sovijaus mito, aiškinančio, kaip Lietuvoje paplito mirusiųjų deginimo paprotys, yra toks prieraišas: „Се есть прелестъ поганъская и в нашой Литвъ то то ся водило злое дѣло и до Витовта. То Витовтову жону во Иряколе сожъгли по смерти ей; потомъ почяли переставати жечися“. ³⁶ („Tai yra ragoniškas paklydimas, ir mūsų Lietuvoje šis piktasis paprotys buvęs iki Vytauto. Tai Vytauto žmoną Ariogaloje sudegino po jos mirties; paskui pradėjo liautis degintis.“) Akivaizdu, kad jokia istorijai žinoma Vytauto žmona Ariogaloje negalėjo būti sudeginta – Ona mirė 1418 m. ir buvo palaidota Vilniaus katedroje,³⁷ vyrą pergyvenusios Julijonos mirties data ir palaidojimo vieta nežinoma, bet ji buvo antros kartos

krikščionė, todėl Ariogaloje niekas nebūtų jos deginęs. Galima daryti prielaidą, kad Vytautas turėjo dar vieną žmoną, bet tokiu atveju ji turėjusi mirti apie 1370 m., o legendoje Vytauto „žmonos“ sudeginimas gretinamas su mirusiųjų deginimo pabaiga – taigi su Lietuvos krikštu. Peršasi prielaida, kad Ariogaloje buvo sudeginta ne Vytauto žmona, bet motina – žodis „žmona“ galėjo būti įrašytas tiesiog per klaidą. Kadangi Gėluvos piliakalnis – senoji Ariogalos piliavietė – su jo papėdėje esančia pieva ir dabar jau užakusiu šaltiniu vadinamas Birutės vardu,³⁸ tokia tikimybė yra dar didesnė.

Ariogala neblogai dera ir prie Birutės žūties aplinkybių bendros rekonstrukcijos. Nors patogiausių brastų per Nemuną ir Nerį būta Kauno apylinkėse, tačiau nuolatiniai kryžiuočių puldinėjimai lėmė, kad lietuvių pilių iki 1382 m. čia nebeliko, labai sumažėjo gyventojų. Ariogala buvo bene artimiausia stambesnė gyvenvietė, svarbus Žemaitijos centras. Be to, sudaryti sutarties su kryžiuočiais 1382 m. spalio 31 d. Jogaila atvyko į salą Dubysos žiotyse.³⁹ Taigi šiose apylinkėse jis tikrai lankėsi. Vadinas, turime rimtą pagrindą spėti, kad būtent Ariogaloje atsirado pirminis Birutės kapas, iš karto tapęs jos kulto vieta, nors patį Birutės mirties faktą visuomenė įsisąmonino turbūt palaiapsniui. Be to, panašiais atvejais, kaip minėta, visada atsiranda žmonių, linkusių atmesti bet kokius įrodymus ir kurpti legendas, esą mylimas herojus ar herojė kur nors laimingai gyvena *incognito*.

Kai 1416 m. pavasarį Konstanco suvažiavime kryžiuočiai apkaltino Jogailą, kad šis nuskandinęs Vytauto motiną,⁴⁰ jos mirtis, ko gero, jau buvo apipinta įvairiausiomis legendomis.

Lenkų teisininkai, rengę atsakymą Jogailos vardu (Poznanės vyskupas Andrius Laskaris ir Krokuvos universiteto rektorius Paulius Vlodkovičius⁴¹), neturėjo galimybės suderinti su karaliumi kiekvieną žodį. Daugeiliu atvejų jiems teko kliautis savo turimomis žiniomis. Apie Birutės kapo garbinimą, o gal net apie menamai „ilgą ir laimingą jos gyvenimą“ po visų nelaimių, jie galėjo būti girdėję, tarkime, iš žemaičių delegacijos, viešėjusios Konstancėje nuo 1415 m. lapkričio iki 1416 m. kovo.⁴² Kapo egzistavimo faktas galėjo tapti netgi savotišku įrodymu, kad kunigaikštienė nebuvo nuskandinta.

Taigi Lenkijos ir Lietuvos atstovų pareiškimą Konstanco suvažiavime, užginčijantį kryžiuočių teiginius, reikėtų vertinti ne kaip faktą, greičiau tai legendos, neigiančios charizmatinio asmens smurtinę mirtį, patvirtinimas. Birutės kapo garbinimas, žinoma, liudija ir jos kultą, kuriam Vytauto laikai buvo ypač palankūs. Pirma, Lietuva susidūrė su religijų kaitos drama ir tikrai nebūtų radusi tobulesnio moralinio orientyro už seniesiems dievams tarnavusią atsivertėlę, kuri vis dėlto įrodė esanti dora moteris, dėl savo šeimos paaukojusi net gyvybę. Antra, Vytautas neabejotinai buvo suinteresuotas palaikyti savo motinos kultą tiek dėl asmeninių, tiek dėl politinių priežasčių. Galima net spėti, kad motinos kultu jis pasinaudavo diegdamas krikščionybę – atsiranda tam tikrų Birutės asociacijų su Švč. Mergele Marija. Senuosiuose Trakuose, kur Vytautas gimė, o gal buvo ir pradėtas, didysis kunigaikštis apie 1405 m. fundavo Viešpaties apreiškimo Švč. Mergelei bažnyčią.⁴³ Naujųjų Trakų Švč. Mergelės Marijos apsilankymo bažnyčia, jo funduota 1409 m., tokių akivaizdžių asociacijų nekelia, vis dėlto Naujieji Trakai buvo vieta, kur Birutė – panašiai kaip Mergelė Marija pas Elžbietą – gyveno saugiai ir buvo gerbiama.⁴⁴ Kaune, t. y. netoli Birutės žūties hipotetinės vietos, Vytautas apie 1400–1408 m. irgi fundavo Švč. Mergelės Marijos Ėmimo į Dangų bažnyčią.⁴⁵ Vėliau, per Žemaitijos krikštą, Švč. Mergelės Marijos Ėmimo į Dangų bažnyčias didysis kunigaikštis fundavo Veliuonoje ir Raseiniuose.⁴⁶

Žinoma, pagerbti motiną Vytautas turėjo ir pagal pagoniškus papročius, kaip buvo įprasta tais laikais. Lietuvos metraščių Trumpajame sąvade yra legenda apie Kernavės kunigaikštienę Pajautą, kuriai atminti sūnus Kukovaitis pastatęs stabą,⁴⁷ – Vytautas galėjo pasielgti panašiai. Auganti jo šlovė neabejotinai stiprino ir motinos kultą, kurį propaguoti, ko gero, buvo dar aktualiau Žygimantui, stokojusiam asmeninės charizmos. Diduomenė jo negerbė, vaizdavo tironu,⁴⁸ taigi Žygimantas turėjo būti suinteresuotas nuolatos visiems priminti, kad kultinė Birutė yra ir jo gimdytoja.

Daugiau kaip per pusę amžiaus vaidilutės, tapusios kunigaikštienė, kultas galėjo ne tik įsitvirtinti, bet ir plačiai pasklisti. Atsirado nemažai jos memorialų – šventviečių, tarp jų lemtingas vaidmuo vėliau teko Pa-

langai. Susiklostė ir Birutės mitologija – labiau tikėtina, kad tai buvo ne vientisas pasakojimas, o keletas tarpusavyje susijusių legendų.

Vis dėlto XV a. Birutė buvo laikoma ne vien teigiama heroje. Janas Długoszas aprašė, kad Vokiečių ordino riteriai Markvardas Zalcbachas ir Frydrichas Šionenbergas per 1409 m. derybas įžeidė Vytautą, jam pačiam prikišdami priesaikos sulaužymą, o jo motinai – „dorybingumo stoką“. Už tai šie riteriai, patekę į nelaisvę Žalgirio mūšyje, buvo nukirsdinti Vytauto įsakymu, nes atsisakė atsiprašyti ir vėl pakartoto įžeidimus.⁴⁹ Kad apsižodžiavimo būta, patvirtina ir pats Vytautas, nors iš jo rašto neaišku, ar Vokiečių ordino pasiuntiniai iškoneveikė ir jo motiną, ar tik jį patį.⁵⁰ Aptariant Birutės legendą, svarbu ne tiek šio konflikto turinys, kiek Długoszo pateikta įvykių versija, atskleidžianti, kad kunigaikštienės reputacija buvo vertinama priešaringai. O šis priešaringumas, nuolat kurstantis ginčus, kaip tik ir užtikrina legendos gyvybingumą. Regis, tai galėtų paaiškinti, kodėl iki XVI a. pradžios žmonių atmintyje žinių apie Birutę buvo išlikę daugiau negu, pavyzdžiui, apie Oną Vytautienę.

XVI a. pradžioje Birutės legenda rašytinę formą įgavo, kaip minėta, Lietuvos metraščių Viduriniajame sąvade. Čia pateiktame padavime nesunku išvelgti ginčų dėl jos reputacijos atšvaitus: metraštininkui ypač rūpėjo pabrėžti, kad Birutė *nenorėjo laužyti įžadų, todėl atsiskiusi tekėti už Kęstučio*, bet šis *išsivežęs ją įėga*. Žinoma, dėl tokios interpretacijos nukentėjo paties Kęstučio įvaizdis, metraštininkas net bandė gelbėti situaciją, pabrėždamas, esą, nepaisant pradinio smurto, Kęstutis atlydėjo Birutę į savo sostinę *su didžiausia pagarba* ir, sukvietęs brolius, *paėmė ją į žmonas* (o ne padarė savo sugulove).⁵¹ Kad ir kaip būtų, ši istorija vis tiek parodo Kęstutį nelabai gražioje šviesoje ir į tai teko atsižvelgti vėlesniems legendos perpasakotojams.

Motiejus Strijkovskis padavimą perrašė beveik pažodžiui, tačiau suteikė jam naujų akcentų: pabrėžė, kad Birutė – Vytauto motina, be to, didiko duktė. Dar pridūrė, esą Kęstutis užsuko pas Birutę, grįždamas po žygio į Prūsiją.⁵² Pirmieji du akcentai rodo, kad XVI a. pabaigoje Birutė jau buvo tapusi svarbi ne tik kaip mei-

lės istorijos herojė, bet ir kaip Vytauto Didžiojo gimdytoja. Trečioji užuomina apie Kęstučio žygį į Prūsus, matyt, turėjo sustiprinti herojišką Vytauto tėvo įvaizdį (iš tikrųjų Kęstutis po žygio į Prūsiją niekaip negalėjo grįžti per Palangą, nes būtų tekę keliauti per Kuršių neriją ir Klaipėdą).

Albertas Vijūkas-Kojelavičius prie Birutės mito pridedo tuo, kad apibūdino ją kaip vestalę – šiuo pagrindu vėliau susiformavo jos kaip ugnies saugotojos įvaizdis. Beje, Birutės tėvu jis laikė Vidmantą,⁵³ kuris iš tikrųjų buvo jos dėdė. Apskritai dėmesio kunigaikštieniui jis skyrė nedaug: neperpasakojo Strijkovskio aprašytos legendos, vos vienu sakiniu užsiminė, kad Kęstutis vedė vestalę, nežvelgdamas čia jokios intrigos. Be to, klaidingai supratęs chronologiją, jis, kaip minėta, manė, esą Birutė – ne Vytauto motina, bet pamotė. Taigi, XVII a. jos legenda jau buvo praradusi aktualumą.

Nors mitas pradėjo sklaidytis, tai nereiškia, kad išnyko pats kultas, sėkmingai gyvavęs toliau. Tą rodo ir anksčiau aptartas jėzuitų 1725 m. pranešimas apie Daugpilio apylinkėse garbintą Birutę, gyvulius globojančią, chtonišką moteriškumą reprezentuojančią deivę, o iš dalies ir vietovardžių, ypač kalvų, pavadintų jos vardu, gausa.

Pirmojoje straipsnio dalyje jau aptariau, kad šio asmenvardžio paplitimu galima aiškinti tik dalies tokių vietovardžių kilmę – kiti Birutės kalneliai turėtų būti šventviečių relikvai. Įdomiausia, kad jų pavadinimus aiškinančios legendos arba nežinomos, arba šiuos pavadinimus sieja su kitomis Birutėmis. Pavyzdžiui, apie Ariogalos Birutkalnį (Gėluvos piliakalnį) pasakojama, esą čia ugnį kūrenusi vaidilutė Birutė, kurią pagrobęs ne Kęstutis (kaip būtų galima tikėtis), bet kažkoks Domantas, tada į juos trenkęs Perkūnas ir abu prasmegę skradžiai, o toje vietoje atsiradęs akivaras.⁵⁴ Birutės kalnelis Šateikiuose (Plungės raj.) siejamas su grafo Pliaterio dukra. Apie Birutės kalnelį prie Maskoliškio (Širvintų r.) sakoma, esą taip ją pavadinę „vengrai“ – įprastas bandymas atsiriboti nuo senosios šventvietės. Apie Birutės kalnelį Dovydiškėse (Ukmergės r.) pasakojama tik tiek, kad čia jaunimas rengdavęs gegužines (tai irgi užuomina į sakralinę funkciją).⁵⁵

Aišku, tautosakos užrašymai labai vėlyvi, tačiau tuo atveju, jei dauguma Birutkalnių būtų atsiradę kartu su nacionalinio romantizmo banga XIX–XX a. sandūroje, jie kaip tik būtų siejami su garsiąja Trakų kunigaikštienė. Labiau tikėtina, kad šie vietovardžiai radosi anksesnėje epochoje, o vėliau mitologija, kuria jie grindžiami, išsikraipė arba visai nunyko.

Autentiškiausia Birutės legenda išliko Palangoje. Tai galėjo lemti keletas aplinkybių. Pirma, Strijkovskis „Kronikoje“, išleistoje 1582 m., paliko rašytinį liudijimą apie „šventos Birutės“ garbinimą ant kalno, pavadinto jos vardu, ir netgi suabejojo, ar vietinis kunigas teisingai elgiasi, rinkdamas aukas per šios *pagonės* garbinimo apeigas.⁵⁶ Strijkovskio kritika galėjo tapti impulsu kuo skubiau sukriščiūninti šventvietę, ant kalno buvo pastatyta Šv. Jurgio koplyčia – Ališauskas ją, ko gero, pagrįstai sieja su Kotrynos Jogailaitės 1590 m. fundacija Palangos bažnyčiai.⁵⁷

Šv. Jurgis pasirinktas, beje, labai taikliai, nes kas gi vaizduojama paveiksluose arba skulptūrose apie mitologinį jo žygdarbį? Karžygis, mergelė ir drakonas. Taigi asociacija akivaizdi: karžygis – Kęstutis, mergelė – Birutė, o drakonas galėjo simbolizuoti įveiktą pagonybę (arba Vokiečių ordiną, kaip kam labiau patinka).

Birutės kalno koplytėlėje buvo ir šv. Elenos paveikslas. O šv. Elena – krikščionybę įteisinusio imperatoriaus Konstantino motina – irgi galėjo būti suvokiama kaip tam tikra Birutės analogija.⁵⁸

Pasakojama, kad XVI a. ant Birutės kalno buvusi pastatyta Švč. Mergelės Marijos skulptūrėlė, kurią žmonės pradėję garbinti kaip Birutę.⁵⁹

Taigi Birutės kalnas visada turėjo kažką, prie ko galėtų „prisirišti“ legenda, todėl nereikėtų stebėtis, kad čia ji išsilaikė ir sulaukė laikų, lėmusių jai atgimti iš naujo.

Sąlygas tam atgimimui sudarė romantizmas, ne tik paskatinęs domėtis praeitimi, bet ir išpopuliarinęs jaunos, gražios žynės vaizdinį. XIX a. menininkų vaizduotė tiesiog kerėjo druidės ir kitokios burtininkės, įkvėpusios tokius šedevrus kaip garsioji Vincenzo Bellini'io „Norma“, kurios premjera įvyko 1831 m. O Lietuvoje nieko nereikėjo išgalvoti – pakako legendai apie gražuolę žynę suteikti meninę formą.

Silvestras Valiūnas, tikriausiai įkvėptas kultūrinio žemaičių sąjūdžio, apie 1823 m. parašė baladę „Birutė“. 1824 m. ši baladė, pavadinta „Dūmojimas seno žemaičio ant kalno Birutos“, įtraukta į Dionizo Poškos rinkinį „Bitelė Baublyje“, šiek tiek patobulintas variantas 1828 m. paskelbtas lenkų žurnale *Kolumb*. Baladė, virtusi daina, buvo dainuojama per 1830–1831 m. sukilimą, kuriame žuvo jos autorius.⁶⁰

Teodoras Narbutas aprašė Birutės legendą 1835 m. išleistame „Lietuvių tautos istorijos“ I tome, kuris buvo skirtas senovės lietuvių mitologijai. Čia jis, viena vertus, apibendrino žinias, surinktas iš XVI–XVII a. istorikų veikalų, sudėliojo Birutės gyvenimo chronologiją, remdamasis nuogirdomis apie Konstanco suvažiavimą, antra vertus, sukūrė legendai tam tikrą foną, paminėdamas, esą Palangoje, ant Birutės kalno, buvusi Praurimės šventykla su amžinosios ugnies aukuru. Vadino Birutę vaidilute, o kalną Palangoje – jos kapu, nors nurodytas lietuviškas pavadinimas „Rakstis“ galėjo būti interpretuojamas įvairiai.⁶¹

Narbuto medžiagai poetinę formą suteikė Józefas Ignacy's Kraszewskis, 1836 m. sukūręs baladę „Birutė“.⁶²

Simboliška, kad Kraszewskio ir Valiūno balados (antroji išversta į lenkų kalbą ir pavadinta liaudies daina)⁶³ su Andrzejaus Penkowskio litografija, tapusia kanoniniu Birutės atvaizdu, Józefas Krzeczowski 1837 ir 1838 m. išspausdino literatūros almanacho, pavadinto *Biruta*, pirmame ir antrame numeriuose.

Baladės pateikia dvi skirtingas legendos apie kuni-gaikštienę interpretacijas. Kraszewskis išryškina meilės ir pareigos dramą: vaidilutė vaizduojama aistringai mylinti Kęstutį, bet pasiryžusi įvykdyti dievams duotą pažadą, todėl po Kęstučio mirties ji grįžta prie savo jaunystės altoriaus – prie savo ugnies ir tikėjimo, kad čia,

po šventyklos griuvėsiais, susitiktų su dievais. Iš esmės baladė atkartoja archetipinį siužetą apie dieviškos gražuolės meilę mirtingajam ir grįžimą atgal į transcendentinį pasaulį po mylimojo mirties. Apie Vytautą net neužsimenama.

Valiūnas labiau rėmėsi liaudiškąja tradicija, nors pirmasis variantas, pateiktas Dionizo Poškos, liudija, kad baladės autorius buvo gerai susipažinęs su visa prieinama ano meto istoriografija, – pavyzdžiui, įvardijo šešis sūnus, priskiriamus Birutei,⁶⁴ o Narbutas „Istorijos...“ I tome nurodė tik keturis (vėliau pasitaisė⁶⁵). Valiūno baladėje esama detalių, neminimų niekur kitur: pavyzdžiui, Birutės kalnas vadinamas jos susitikimo su Kęstučiu vieta, rašoma, kad ant šio kalno Kęstutis liepęs pastatyti rūmus (legenda galėjusi atsirasti, susiejant pasakojimus apie Naujųjų Trakų pastatymą ir Palangos gyvenvietės atsikūrimą XV a.). Birutės paveikslas kuriamas, nusižiūrėjus į liaudies dainų motyvus: pabrėžiamas jos paprastumas (ne kokia nors karalaitė, bet bajoro dukterė arba tiesiog paprasta mergelė), darbštumas (savo siūtus marškinius dėvėjo), rūpinimasis šeima (neša broliams pietus lauknešėly). Kad Birutė davusi įžadus Perkūnui, paminima tik tarp kitko, Valiūnas čia neįžvelgia jokios dramos: sutikusi Kęstutį, mergelė

Andrzej PENKOWSKI. *Birutė*. 1838

iškart „puola ant veido“ ir nuolankiai sutinka tapti jo žmona. Tačiau Valiūnui labai svarbu pabrėžti, kad ji pagimdė šešis sūnus, o svarbiausias iš jų, pagal vėlesnį, labiau nugludintą variantą, – Vytautas. Trumpiau tariant, pagrindinis Valiūno baladės akcentas yra tai, kad Vytautą Didįjį pagimdė paprasta mergelė.

Ar bereikia sakyti, kad tokia interpretacija atrodė aktualiausia XIX a. lietuviams? Birutė jų atmintyje vis dar buvo gyva – jie meldavosi jai, prašydami palengvinti skurdžią dalią, išgydyti nuo ligų.⁶⁶ O mokytas vyras pa-

teikė įrodymų, kad „šventoji Birutė“ – ne išgalvotas asmuo, ji buvusi tikra ir netgi viena iš jų! Galima sakyti, kad tautą iš letargo pažadino Birutė, grąžinusi lietuviams savo vertės pajautimą. Apie kunigaikščių žygdarbius rašyta daug, bet valstiečiams jie vis tiek atrodė tolimi, o romantiška kunigaikščio meilė paprastai merginai ir kartu jos pripažinimo istorija jaudino kiekvieną. Čia ne tik Valiūno poetinio talento, bet ir pačios herojės nuopelnas. Giliai simboliška tai, kad autoriaus vardas beveik iškart buvo užmirštas, o baladė liaudiškai pervadinta „Birutės daina“, tarsi pati kunigaikštienė būtų ją kažkokiu stebuklingu būdu sukūrusi ir apreiškusi Lietuvai.

Staigus, pavasariniam potvyniui prilygstantis Birutės kulto atgimimas, tapęs pačios Lietuvos atgimimo išraiška ir pranašyste, paskatino atstatyti koplyčią ant jos kalno. Iniciatyvos ėmėsi Palangos klebonas Konstantinas Steponavičius. Mūrinė koplyčia pradėta 1866 m., tačiau caro valdžia, įžvelgusi čia „politiką“, sustabdė darbus ir ketino statinį nugriauti. Steponavičius nuėjo kryžiaus kelius, susigadino sveikatą, bet vis dėlto sugebėjo gauti paties Rusijos imperijos vidaus reikalų ministro leidimą – koplyčia buvo baigta ir 1869 m. klebonas dar suspėjo ją pašventinti (Steponavičius mirė 1870 m.). Koplyčioje stovėjo kunigaikštienės Birutės skulptūra visu ūgiu – grafo Juozapo Tiškevičiaus užsakymu ją išdrožė liaudies meistras Augustinas Potockis.

Caro valdžiai Birutės koplyčia vis tiek buvo kaip krislas akyje. XIX a. pabaigoje ją remontuoti teko slapta, paskui policija ilgai šniukštinėjo, ieškodama kaltininkų, bet nerado.⁶⁷ Pasakojama, kad kunigaikštis Mykolas Oginskis, iš Plungės atvažiuodavęs vasaroti į Palangą, savo orkestrui liepdavo groti vieną iš „Birutės dainos“ melodijų, labai panašią į lenkų patriotinę dainą „Boże, coś Polskę“. Lenkomanai nusiimdavo kepures, dažnas net atsiklaupdavo, o tada kunigaikštis pranešdavęs, kad skambėjo lietuvių kūrinys „Ant marių kranto, Palangos miestely“. Dėl to užsitraukė ne tik lenkomanų pyktį, bet ir ne kartą turėjo aiškintis policijai.⁶⁸ Birutė tapo vis labiau įsisiūbuojančios kovos už Lietuvos savarankiškumą simboliu.

XX a. pradžioje šiek tiek atlėgus caro priespaudai, Gabrielius Landsbergis-Žemkalnis ir Mikas Petrauskas nu-

sprendė Birutės legendą perkelti į sceną. Operos premjera 1906 m. lapkričio 6 d. įvyko Vilniaus miesto salėje (dabar – Nacionalinė filharmonija), ten pat, kur prieš metus buvo sušauktas Didysis Vilniaus Seimas. Muzikiniu atžvilgiu tai, aišku, nebuvo „Norma“, bet net ir ji galėtų pavydėti tokio pasisekimo, kokio sulaukė „Birutė“.

Operos libretas kartu tapo ir naujausia Birutės legendos versija. Kurdamas pjesę, kurią pradėjo rašyti 1900 m., Landsbergis-Žemkalnis daugiausia rėmėsi Valiūno balade, šį tą pasiskolino iš Narbuto. Birutės kalnas buvo vaizduojamas kaip šventyklos vieta (čia atsirado ir kitų vaidilučių), tad Birutę teko perkelti gyventi į menamo jos tėvo Vidmanto dvarą. Daugiausia keblumų kėlė dievams duoto įžado sulaužymas, bet Landsbergis-Žemkalnis rado tiesiog genialų dilemos sprendimą: Birutė apskritai nebuvo davusi skaitybės įžado – ji tik ketino tai padaryti, gindamasi nuo didžiojo magistro Vinricho Kniprodes, siekusio paversti ją Marienburgo šeimininke!

Siužetas išėjo, švelniai tariant, absurdiškas, tačiau nesukbėkime smerkti autoriaus. „Normos“ libreto kūrėjas Felice Romani's savo heroję privertė įsimylėti romėną, pagimdyti jam du vaikus, o paskui dar kentėti dėl mylimojo neištikimybės su kita druide. Landsbergis-Žemkalnis taip smarkiai nenusifantazavo.

Vis dėlto jo libretas padarė įtaką vėlesnei historiografijai. Kalną paskelbus šventvieta, imta ieškoti Birutės gimtinės, ir netrukus „nustatyta“, kad ji gyvenusi šalia Palangos esančiuose Vydmantuose. Net susivokus, kad šaltiniuose minimas Vidmantas buvo ne jos tėvas, o dėdė, Birutė vis tiek kildinama iš Vydmantų,⁶⁹ nors šis kaimo pavadinimas minimas tik nuo XX a. pradžios⁷⁰ ir su dėde Vidmantu, matyt, neturi nieko bendra.

Rimtesni istorikai, aišku, vengia kategoriškų pareiškimų, tačiau tradiciją uoliai tęsia literatai – pavyzdžiui, Jonas Mačiukevičius,⁷¹ Jonas Užurka.⁷² O Jonas Laucė savo romane Birutę iškėlė į Kretingą.⁷³

Vis dėlto didžiausių abejonių kėlė ne tiek Birutės įžadai, kiek Kęstučio elgesys, kuris, kad ir ką sakytume, atrodė ne itin doras. Istorikai, panašiai kaip ir Landsbergis-Žemkalnis, stojo galbūt nesąmoningai ginti vyriškosios istorinio herojaus garbės. Ignas Jonynas abejojo, ar Birutė apskritai galėjusi kurstyti šventąją ugnį,

nes šis ritualas siejamas su Perkūno garbinimu ir paprastai jį atlikdavę vyrai.⁷⁴ Padavimą apie Birutės įžadus imta aiškinti Renesanso įtaka ir analogija su Romos vestalėmis,⁷⁵ nors legendų apie romėnų deivės Vestos vaidilučių grobimus nebuvo, o legenda apie Rėją Silviją, kuri pagimdė Romulą ir Remą, paremta visai kitokiu – dievo aistros mirtingajai siužetu.⁷⁶ Aukšta Birutės kilmė, jos ryšiai su įtakingiausiomis žemaičių didikų šeimomis istoriografijoje tapo nenuginčijamu „faktu“ ir pagrindu kitoms teorijoms kurti,⁷⁷ nors apie Birutės kilmingumą, juo labiau apie tai, kad ji buvo žemaitė, pirminiai šaltiniai neužsimena.

Maždaug toks istoriografinis ir literatūrinis šleifas tįsta paskui legendą, atkeliavusią iki mūsų dienų. Pastaruoju metu aiškiai stengiamasi Birutę demitologizuoti. Turiu omenyje ne tik čia aptartą Vytauto Ališausko straipsnį „Kulto tradicija lokaloje religinėje bendrijoje: Birutės atvejis“ ar istoriografijos tendenciją vaizduoti Kęstučio žmoną kaip visiškai eilinę kilmingos giminės dukterį, kokios vedamos vien iš išskaičiavimo, bet ir, pavyzdžiui, romaną „Mirštančių dievų kerštas“, kurio autorius Jonas Laucė įkyriai perša Birutei kitą mylimąjį, tuo motyvuodamas, kodėl ji nenorėjusi tekėti už Kęstučio ir ketinusi pasižadėti dievams.⁷⁸

Tokias tendencijas galima aiškinti bendra tautinių „mitų“ griovimo mada. Antra vertus, senasis Birutės įvaizdis, paremtas XIX–XX a. romantizmo kanonais, tikrai neatitinka nūdienos skonio: šiandieninė protagonistė negali būti drovi „mergelė“, kuri, vos pamąčiusi „poną“, „puola ant veido“. Entuziastingieji mitų griovėjai, galbūt patys to nesuvokdami, valo kelią naujam Birutės mitui?

O koks jis bus, parodys laikas. Birutės istorijoje galima išvelgti daug ką: lemtingu žavesiu apdovanotą gražuolę ir nepriklausomą moterį, vengiančią santuokinių įsipareigojimų, atsidavusią motiną ir abejoti drįstančią žmoną, nepalaužiamą kovotoją, narsią kunigaikštienę, kuri daugiau kaip dvidešimt metų sukosi politikos ir karo verpetuose, o kartu gal ir tikrą šventąją, du kartus stebuklingai pakreipusią Lietuvos likimą. Tokie herojai neužmirštami, Birutės legendai tikrai lemta sulaukti dar vieno atgimimo.

Juo labiau kad kuklus paminklėlis Palangos botanikos parke nuolat apkaišomas gėlėmis. ■

- ¹ Vytautas Ališauskas, Kulto tradicija lokaloje religinėje bendrijoje: Birutės atvejis, *Bažnyčios istorijos studijos*, Vilnius, LKMA, 2012, t. 5: Religinės bendrijos Lietuvos istorijoje: gyvenimas ir tapatybė, p. 14–15.
- ² Algirdas Julius Greimas, Tautos atminties beieškant, In: *Apie dievus ir žmones*, Vilnius–Chicago, 1990, p. 113–184.
- ³ Mitologijos enciklopedija, t. 1, Vilnius: *Vaga*, 1997, p. 322.
- ⁴ Lietuvos metraštis. Bychovco kronika, Vertė, įvadą ir paaiškinimus parašė Rimantas Jasas, Vilnius, 1971, p. 72–73.
- ⁵ Ignas Jonynas, Lietuvos didieji kunigaikščiai, Vilnius, *Mokslo ir enciklopedijų leidykla*, 1996, p. 128; Jan Tęgowski, Pierwsze pokolenia Giedymino-wiczów, Poznań–Wrocław, 1999, s. 207–208.
- ⁶ Visuotinė lietuvių enciklopedija, Vilnius: *Mokslo ir enciklopedijų leidykla*, 2003, t. 3, p. 228.
- ⁷ Vygandas Marburgietis, Naujoji Prūsijos kronika, Vertė Rimantas Jasas, Vilnius, *Vaga*, 1999, p. 93.
- ⁸ Ten pat, p. 98, 100.
- ⁹ Ten pat, p. 93–94.
- ¹⁰ Ten pat, p. 102.
- ¹¹ Inga Baranauskienė, Kęstutis: krikšto priešininkas ar šalininkas? *Kultūros barai*, 2007, nr. 6, p. 73–75.
- ¹² Vygandas Marburgietis, Naujoji Prūsijos kronika, p. 102.
- ¹³ Ten pat, p. 110–111.
- ¹⁴ Ten pat, p. 130–131; *Hermanni de Wartberge Chronicon Livoniae*, p. 100–101.
- ¹⁵ Lietuvos metraščių Trumpasis sąvadas, Vertė ir paaiškinimus parašė Albinas Jovaišas, *Metraščiai ir kunigaikščių laišakai*, Vilnius: *Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas*, 1996, p. 315.
- ¹⁶ Vygandas Marburgietis, Naujoji Prūsijos kronika, p. 170.
- ¹⁷ Ten pat, 172.
- ¹⁸ Lietuvos metraščių Trumpasis sąvadas, p. 317; Vygandas Marburgietis, Naujoji Prūsijos kronika, p. 177, 351.
- ¹⁹ Lietuvos metraščių Trumpasis sąvadas, p. 316.
- ²⁰ Ten pat, p. 116.
- ²¹ Vygandas Marburgietis, Naujoji Prūsijos kronika, p. 184; Jan Tęgowski, Pierwsze pokolenia Giedymino-wiczów, s. 213–214.
- ²² Lietuvos metraščių Trumpasis sąvadas, p. 319; Vygandas Marburgietis, Naujoji Prūsijos kronika, p. 181, 351.
- ²³ Ignas Jonynas, Lietuvos didieji kunigaikščiai, p. 120.
- ²⁴ Vygandas Marburgietis, Naujoji Prūsijos kronika, p. 177.

- ²⁵ Ignas Jonynas, Lietuvos didieji kunigaikščiai, p. 125.
- ²⁶ Lietuvos metraščių Trumpasis sąvadas, p. 317–318.
- ²⁷ Ten pat, p. 316.
- ²⁸ Lietuvos metraštis, p. 181.
- ²⁹ Jan Tęgowski, Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów, s. 211, 213–214.
- ³⁰ Lietuvos metraščių Trumpasis sąvadas, p. 317.
- ³¹ *Lites ac res gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum*, Posnania, 1856, t. 3, p. 179; Ignas Jonynas, Lietuvos didieji kunigaikščiai, p. 125.
- ³² Inga Baranauskienė, Kas buvo Kęstučio nužudymo organizatorius? *Naujas židinys–Aidai*, 2005, nr. 5, p. 180–186.
- ³³ Vytenis Almonaitis, Žemaitijos politinė padėtis 1380–1410 metais, Kaunas: *Vytauto Didžiojo universitetas*, 1998, p. 96–99.
- ³⁴ Ten pat, p. 101.
- ³⁵ Vytautas Ališauskas, Kulto tradicija..., p. 16.
- ³⁶ Ilija Lemeškin, Sovijaus sakmė ir 1262 metų Chronografas (pagal Archyvinį, Varšuvos, Vilniaus ir I. J. Zabelino nuorašus), Vilnius: *Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas*, 2009, p. 61.
- ³⁷ Ignas Jonynas, Lietuvos didieji kunigaikščiai, p. 135.
- ³⁸ Vykintas Vaitkevičius, Senosios Žemaitijos šventvietės, Vilnius: *Diemedis*, 1998, p. 564–565.
- ³⁹ Mečislovas Jučas, Žalgirio mūšis, Vilnius: *Mokslas*, 1990, p. 41.
- ⁴⁰ *Codex epistolaris Vitoldi*, collectus opera Antoni Prochaska (toliau – CEV), Kraków, 1882, p. 1026.
- ⁴¹ Bronius Dundulis, Lietuva laisvės kovų sukuriuose (IX–XIX a.), Vilnius: *Mokslas*, 1990, p. 47.
- ⁴² Ten pat, p. 48–50.
- ⁴³ Kazys Misius, Romualdas Šinkūnas, Lietuvos katalikų bažnyčios, Vilnius: *Pradai*, 1993, p. 568.
- ⁴⁴ Ten pat, p. 569.
- ⁴⁵ Ten pat, p. 131. Autorių teigimu, ši bažnyčia pastatyta 1400 m. kaip Vytauto padėka švč. Mergelei už išsigelbėjimą Vorsklos mūšyje, tačiau labiau tikėtina, kad bažnyčia buvo pastatyta kartu su Kauno miestu apie 1408 m.
- ⁴⁶ Ten pat, p. 172, 216.
- ⁴⁷ Lietuvos metraštis, p. 51.
- ⁴⁸ Ten pat, p. 123–126.
- ⁴⁹ *Joannis Dlugossii Annales*, p. 116; Sven Ekdahl, Jono Dluogošo „Prūsų vėliavos“ – Žalgirio mūšio šaltinis, Vilnius: *Mintis*, 1992, p. 109–113.
- ⁵⁰ Vytauto laišakai, In: *Metraščiai ir kunigaikščių laišakai*, p. 206.
- ⁵¹ Lietuvių literatūros istorijos chrestomatija. Feodalizmo epocha, Redagavo Kostas Korsakas ir Jurgis Lebedys, Vilnius: *Valstybinė grožinės literatūros leidykla*, 1957, p. 21.
- ⁵² Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai, sudarė Norbertas Vėlius (toliau – *BRMŠ*), Vilnius, *Mokslo ir enciklopedijų leidykla*, 2001, t. 2, p. 527, 561.
- ⁵³ Albertas Vijąkas-Kojelavičius, Lietuvos istorija, iš lot. k. vertė Leonas Valkūnas (Lituanistinė biblioteka, nr. 26), Vilnius: *Vaga*, 1988 p. 270.
- ⁵⁴ Vykintas Vaitkevičius, Senosios Lietuvos šventvietės. Žemaitija, Vilnius: *Diemedis*, 1998, p. 564–565.
- ⁵⁵ Lietuvių kalbos instituto abėcėlinės vietovardžių iš gyvosios kalbos kartotekos duomenys (surinko Vykintas Vaitkevičius, 2004-12-17 laiškas).
- ⁵⁶ *BRMŠ*, t. 2, p. 528.
- ⁵⁷ Vytautas Ališauskas, Kulto tradicija..., p. 19.
- ⁵⁸ Stasys Stropus, Vadovas po Palangos botanikos parką, Vilnius: *Regnum*, 2001, p. 151.
- ⁵⁹ Ten pat, p. 152.
- ⁶⁰ Jūratė Petrikaitė, Silvestro Valiūno „Birutės“ folkloriniai variantai, *Tautosakos darbai*, 2008, t. 35, p. 116–117.
- ⁶¹ Teodoras Narbutas, Lietuvių tautos istorija, p. 112–114.
- ⁶² *Biruta*, Wydawca Józef Krzeczowski, Wilno, 1837, t. 1, p. 1–5.
- ⁶³ *Biruta*, Wydawca Józef Krzeczowski, Wilno, 1838, t. 2, p. 1–3.
- ⁶⁴ Lietuvių literatūros istorijos chrestomatija, Vilnius: *Valstybinė grožinės literatūros leidykla*, 1957, p. 291.
- ⁶⁵ Teodoras Narbutas, Lietuvių tautos istorija, t. 5, Vilnius: *Mintis*, 2001, p. 277–279.
- ⁶⁶ Stasys Stropus, Vadovas po Palangos botanikos parką, p. 152.
- ⁶⁷ Ten pat, p. 169–170.
- ⁶⁸ Jūratė Petrikaitė, Silvestro Valiūno „Birutės“..., p. 179.
- ⁶⁹ Bronius Dundulis, Lietuva laisvės kovų sukuriuose (IX–XIX a.), Vilnius, 1990, p. 62; Stasys Stropus, Vadovas..., p. 144.
- ⁷⁰ Palangos istorija, Sudarė Vladas Žulkus, Klaipėda: *Libra Memelensis*, 1999, p. 290.
- ⁷¹ Jonas Mačiukevičius, Birutė, Vilnius: *Vaga*, 2006, p. 21.
- ⁷² Jonas Užurka, Kunigaikštienė Birutė. Taurios meilės drama, Vilnius: *Eugrimas*, 2011, p. 12.
- ⁷³ Jonas Laucė, Mirštančių dievų kerštas, Vilnius: *Vaga*, 2002, p. 9.
- ⁷⁴ Ignas Jonynas, Lietuvos didieji kunigaikščiai, p. 123.
- ⁷⁵ Augustinas Janulaitis, Lietuvos didysis kunigaikštis Kęstutis, Vilnius: *Kardas*, 1998, p. 282–283.
- ⁷⁶ Mitologijos enciklopedija, t. 2, Vilnius: *Vaga*, 1999, p. 398.
- ⁷⁷ Stephen C. Rowell, Gediminaičių dinastinė politika Žemaitijoje 1350–1430 m., *Žemaičių praeitis*, nr. 3, Vilnius: *Mokslo ir enciklopedijų leidykla*, 1994, p. 127–128; Palangos istorija, p. 109–110; Darius Baronas, Artūras Dubonis, Rimvydas Petrauskas, Lietuvos istorija, t. 3: XIII a. – 1385 m.: valstybės iškilimas tarp Rytų ir Vakarų, Vilnius: *Lietuvos istorijos institutas*, 2011, t. 3, p. 347.
- ⁷⁸ Jonas Laucė, Mirštančių dievų kerštas, p. 10–17.